

RÁKÓCZI KATALIN

AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI NÉMET NYELVŰ KALENDÁRIUMOK, ALMANACHOK ÉS PROGNOSTIKONOK ORVOS- TÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKE /16-17. század/

A kalendáriumok, almanachok, prognosztikonok szerény, de sajátos helyet töltenek be koruk irodalmában. Az első példányok a 15. században német nyelvterületen születtek. *Hans von Gmunden* 1439-es kalendáriumkísérletét a bécsi *Georg Purbach* folytatta 1460-ban, de az első igazán használható kalendáriumot Hunyadi Mátyás megbízásából Johann Müller matematikus és csillagász készítette el, akit a tudós világ *Regiomontanus* néven illet. Az ő naptára 1474-ből képezte az alapját annak a gazdag irodalomnak, amely a 16. században egész Európában kibontakozott.

Az első kalendáriumok a modern asztronómia és mechanika térhódításával egyidősek. Szerzői természettudósok és orvosok voltak, akik a humán műveltség mellé emelték a természettudományokat, bizonyos alapfogalmakat, alapismereteket közérthető megfogalmazásban, anyanyelven népszerűsítettek is. Olvasóközönségük mindenekelőtt a polgárság köréből került ki, amely a városi és falun lakó iparos és kereskedőrétegeket, valamint a tehetősebb parasztrétegeket jelentette. Más szóval, olvasójuk az egyszerű ember, a közember, aki védtelen volt a természet erőivel szemben, mert nem ismerte azokat, és rettegett a betegségektől, amelyekben az isteni kifürkészhetetlen akaratot látta, amely a földre sújtotta. Az egészséges ember védekezése, kiszolgáltatott helyzetéből való kitörése tükröződik a tanulási vágyban, ahogy a törvényszerűségeket kereste az élet minden területén, hogy azok ismeretében jobban tájékozódhasson és a nagyobb csapásokat lehetőleg elkerülje. Ez az igény és a világ racionális magyarázatának tendenciája hívta életre az első kalendáriumokat, prognosztikonokat, amelyek a könyvnyomtatás elterjedésével megfizethető kiadványok formájában láttak napvilágot. A népszerű tudományos irodalom e szerény műfaja, amely a tudós és a tömegek első eleven kapcsolatát jelentette, az ember megszakítás nélküli kísérője lett a reneszánsz kortól mind a mai napig.

A Magyarországon előforduló első német nyelvű almanachok és kalendáriumok a külföldön tanuló diákjaink és a kereskedők révén kerültek az országba. A Bécs, Krakkó, Nürnberg, Augsburg nyomdáiból származó példányok főleg a Nyugat-Dunántúlt és a Szepességet árasztották el tömegesen, de előfordultak Erdélyben is. Szerzőik, szerkesztőik nem egyszer magyar tudósok voltak.

Henisch György, a bártfai születésű orvos nevét kell első helyen említenünk, aki tudományos felkészültségét Baselben szerezte meg, legtermékenyebb alkotóéveit azonban Augsburgban élte le. Tudományos műveinek hosszú sorában gyógyszereket, ásványokat, növényeket, állatokat írt le, üstökösök megjelenését kommentálta, de kalendáriumai 1585-től és praktikai több éven keresztül megjelentek és népszerűek voltak. 1592-ből származó praktikája 20 év alatt 8 kiadást ért meg. Kortársa volt *Fabricius Pál*, aki első kalendáriumát Bécsben tette

A jellegzetes felvidéki német naptárak Lőcsén születtek a Breuer Nyomdában, amely 1625-ben nyitotta meg officiumát. A család több generációjának okos üzletvezetése, vallási toleranciája, kiterjedt kapcsolata külföldi és hazai szaktekintélyekkel, 1748-ig fenntartotta és a legnagyobbak sorába emelte a kiadót. Csúcspontját *Johann Breuer* orvos idejében érte el az 1664 utáni években. A lőcsei német kalendárium első példánya 1627-ből (RMNy 1370) ismert. Szerkesztője *Albinus Moller*. A nyomda tipikus kiadványai azonban a Fröhlich-naptárak, amelyek innen terjedtek el az egész országban.

E rövid és vázlatos történeti áttekintés után nézzük meg, milyen is volt egy kalendárium és almanach.

A reneszánsz kor kalendáriuma két részből állt: az időszámítást ábrázoló naptár-részből, amely általában 12 vagy 24 lap terjedelmű, valamint a nagyobb részt kitevő prognosztikonból és praktikából. A prognosztikon az egész évre szóló jóslásokat, jövődöléseket tartalmazza, és az élet minden területét érinti. A praktika, mint a neve is mutatja, hasznos tanácsokat közöl életmódra, táplálkozásra, betegségek megelőzésére, gyógyításukra vonatkozóan. Ezt a második részt, mivel igen keresett és népszerű olvasmány volt, külön kiadvány formájában, kis módosításokkal többször is megjelentették a nyomdászok. Gazdasági szempontjaikért az utókor igen hálás, mert forrásértékkel elsősorban ezek rendelkeznek.

Most lássuk, milyen egészségügyi tanácsokat adnak a praktikák, és mit jósolnak a prognosztikonok!

Manlius 1584-es praktikájában a betegség isten büntetése a bűnökért. Mondanivalójának hangsúlyozására az Ószövetséget jól ismerő Manlius Ezeiel és Jeremiás szavaival szól a bálványimádó ország elpusztításáról, isten rettenetes büntetéséről, ahogy annak idején Izraelt sújtotta. Progónzisa tele van az éhínség, járvány, a négylábú állatok tömeges pusztulásának víziójával. Megváltozik azonban a hangja, amikor vezeklésre buzdít, amikor is a szelíd szavú zsoltárénekest citálja. Az orvosi tanácsoknak ilyen bibliai idézetekkel való fellazításával már találkozhattunk *Frankovich Gergely*: Hasznos és felette szükséges könyvében (RMNy 532) is, amelynek két kiadása ugyanazokban az években és ugyancsak Manliusnál látott napvilágot. Igen feltűnő a szövegbeli hasonlóság. Nem lehet kétségünk affelől, hogy Manlius a Roten-burgból származó alapanyagot szabadon kezelte és aktuális tartalommal töltötte meg. Az imák, fohások, bibliai idézetek — amelyek más praktikákban is elő-előfordulnak — nála különös hangúlyt kapnak. Ez a praktika a nyugat-dunántúli lutheránus olvasóknak készült, és éppen fellazított, sajátos szerkezetével és hangjával tükrözi a leghitelesebben a korát. Az importált anyag német nyelvű magyar irodalommmá vált.

A felvidéki praktikák közül a lőcsei Fröhlich-féle kompilációk mondhatók tipikusnak. A tudós higgadtsága, a polihisztor sokoldalúsága jellemzi ezeket. Több természettudományos alapfogalmat magyaráz meg, mint kortársai általában, de a heliocentrikus világnézet és a Galilei személye körüli huza-vona pl. nem került bele ebbe a műfajba. Az alapismeretekre a visszafogott hangnem és igen egyszerű megfogalmazás jellemző. Az ő prognosztikonjai hasonlítanak a legjobban a 16. századi német elődeikre, hiszen ezek anyagából válogat. Felfigyelhetünk azonban egy különbségre is: mivel Magyarországon német nyelvű népkönyv nem született, praktikái igen sok orvosi anyagot tartalmaznak, és az irodalmi nevelésnek is eleget kívánnak tenni, amikor pl. verseket közöl.

Az egészségügyi ismereteket tartalmazó praktika szövegére a gondos szerkesztés jellemző. Felépítése hármas tagozódású: betegség, prevenció és terápia címszavak köré csoportosítható a mondanivalója. Tanácsai sokoldalúak, a dietetika, higiéné, életmód és más tárgyköröket érintenek.

A betegség Fröhlich Dávidnál is isteni büntetés, de oka a rossz levegő, amelyre sok helyen felhívja a figyelmet. Preventív javaslatok a jó étkezést érintik elsősorban. Feltűnően sok fűszeres ételt javasol fokhagymával, tormával; ital javaslatok a borokra, növényfőzetekre, teákra terjednek ki. Felhívja a figyelmet az emésztés fontosságára, hiszen az a jó közérzet alapját képezi. Figyelme kiterjed az öltözködésre, a lakás fűtésére, mozgásra-pihenésre is. A mai olvasó elmosolyodik a fürdésről szóló eszmeifuttatásán, ugyanakkor meg is fontolja ama bölcsességét, hogy az üres gyomorral való fürdés és erős testmozgás utána fogyasztólag hat, míg teli gyomorral ugyanez a művelet a könnyű és gyors lerakódást segíti elő.

Az érvágást szemléltető figura — *Lassmännlein* — Fröhlich Dávidnál sohasem fordul elő, helyette egy + jelet használ. Csillagjóslásai is meglehetősen visszafogottak, de a babonáságot, kuruzslást, sarlatánságot sem tudja kizárni, ezek semmiben sem különböznek a korabeliektől.

Az erdélyi német praktikákban a krakkói és Dávid-féle változatok hatását kell látnunk. A szebeni nyomda is dolgoztat külföldi szerzőkkel, ugyanakkor saját szerzőgárdát is igyekszik

kialakítani — és erre fel kell figyelniünk. A szakirodalom sokat beszél e naptárak és prognosztikonok jellemzőiről, de mivel hazai könyvtárakban, levéltárakban alig található eredeti forrás vagy kópia, e kiadványok orvostörténeti értékelésére nem vállalkozhatunk.

Az eddig elmondottak az alábbi összegezésre készítetnek: az első magyarországi német nyelvű kalendáriumok, almanachok és prognosztikonok olyan információk hordozói, amelyek szerényen bár, de kiegészítik a külföldről származó orvosi ismeretek adaptációjára és népszerűsítésére vonatkozó ismereteinket. Ha az anyag kutathatóságának problémakomplexuma a végleges megfogalmazástól vissza is tart bennünket, nem mondhatunk le mégsem a meglévő, hiányos források feltárásáról és értékeléséről.

Irodalomjegyzék

- Adleff, Norbert: Adalékok az erdélyi kalendáriumi irodalom történetéhez. Kolozsvár, 1907.
- Borsa Gedeon: Ismeretlen Manlius-naptár. Magyar Könyv Szemle, 1955. 114-118.o.
- Borsa Gedeon: Ein unbekannter Manlius Kalender. Burgenländische Heimatblätter, 19(1957). S. 74-79.
- Borsa Gedeon: A magyar csizó kialakulásának története. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974-75. 265-347. o.
- Kemény Lajos: Kassa XVII. századbeli könyvnyomatái. Magyar Könyv Szemle, 1889. 228-235. o.
- Kertbeny Károly: Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok. 1. köt. Budapest, 1880.
- Monsberger R. Ulrik: A hazai német naptáirodalom története 1821-ig. Budapest, 1931.
- Pukánszky Béla: Die Druckerei Brewer in Leutschau. Sonderdruck: Gutenberg-Jahrbruch Mainz, 1927. S. 91-95.
- Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) 1-2. köt. Budapest, 1971-1983.
- Szinnyei József: Magyar Írók élete és munkái. III. köt. Budapest, 1894.